

АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ ВИХОВАННЯ

***НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ У СТАНОВЛЕННІ
ГРОМАДЯНИНА-ПАТРІОТА УКРАЇНИ***

(Програмно-виховний контекст)

Черкаси
2010

Автори:

Бех І.Д., доктор психологічних наук, дійсний член АПН України, директор Інституту проблем виховання АПН України;

Чорна К.І., кандидат педагогічних наук, завідувач лабораторії морального та етичного виховання Інституту проблем виховання АПН України

Вступ

Аналіз світового досвіду виразно свідчить, що важливим фактором економічного і соціального поступу держави, консолідації нації, становлення патріотизму її громадян є національна ідея. Національна ідея – це уявлення громадян про їх оптимальну національно-консолідуючу поведінку на власну користь і благо нації.

Її розробка зумовлена необхідністю реалізації національного проекту як стратегічної універсальної цілі, для досягнення якої необхідні дієві національні засоби.

Прикладами успішної реалізації національних проектів засобами національних ідей були США – ідея „Суспільство рівних можливостей”, Японія – „Країна сходу сонця”, Ізраїль – сіонізм, „Богом обраний народ”. Мобілізуюча сила цих національних ідей сприяла досить швидкому просуванню цих країн в число світових лідерів.

У 1991 році Україна здобула незалежність. Вона підтвердила її шляхом вільного волевиявлення переважної більшості народу на Всеукраїнському референдумі. Відстоюючи суверенітет України, громадяни сподівались на те, що „в своїй хаті своя правда, і сила, і воля” та „запануємо ми, браття, у своїй сторонці”. Це було не просте рішення, адже мова йшла не лише про вихід з СРСР з його тоталітарною комуністичною ідеологією, відсутністю свободи, насильством як засобом придушення вільнодумства і протесту, присвоєнням державою громадських функцій, а про кардинальну перебудову суспільного ладу. Власне, саме ця зміна разом з незалежністю мала забезпечити процвітання й України як нації, і її народу.

Нове демократичне суспільство мало ґрунтуватись на визнанні пріоритету прав людини над інтересами держави і функціонувати на засадах гуманізму, демократії, свободи, реальної дії закону – одного для всіх, соціальної справедливості, гарантувати умови для росту добробуту нації. Але реалії виявилися іншими. Усі подальші роки незалежності були періодом маніпуляцій, економічного розграбування країни впливовими кланами, що призвели до знедолення і зубожіння переважної більшості громадян України.

У 1996 році сподівання українського народу на кращу долю були закріплені в Конституції як стратегічна мета – курс на розбудову суверенної, незалежної, правової, демократичної, соціальної держави

України як нації. Відтак, метою української національної ідеї є мобілізація нації для здійснення цього стратегічного проекту. В умовах поліетнічної держави вона покликана сприяти цілісності, соборності України, що є серцевиною української національної ідеї. При цьому важливо, щоб об'єднання різних регіонів України задля національного становлення здійснювалось саме на базі демократичних цінностей.

I. Варіанти української національної ідеї

Українська національна ідея бентежила свідомість чільників суспільства в усі часи існування України. Справжнім джерелом української національної ідеї можна вважати Конституцію Пилипа Орлика 1710 року, яка офіційно називалась „Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького”. Основні положення цієї „Конституції” такі:

- державний суверенітет України;
- панівна релігія – православ'я;
- своєрідна конституційна монархія (гетьманат);
- законодавча влада належить Раді;
- незалежна судова влада. [1]

Національна ідея Т.Г.Шевченка була пов'язана з реалізацією загальнолюдських демократичних цінностей у незалежній Україні. [12]

Соціал-демократи М.Драгоманов, М.Грушевський, В.Винниченко соціальні успіхи ставили вище національних, зосереджувались на культурній діяльності, домагались суверенітету України. М.Драгоманов наголошував, що „...національна ідея сама по собі не є ліком на всі лиха громадські... питання політичні, культурні, соціальні мають свої задачі, по крайній мірі, стільки ж важні, як і національні, і для котрих національності можуть бути тільки ґрунтом і формою варіацій. [2]

У програмі „Української демократично-хліборобської партії”, розробленій В.Липинським в 1917 році, зазначалось: „...українська національна ідея тільки тоді в силі оживити українську етнографічну масу, коли вона буде поруч з ідеєю суверенітету українського народу, коли вона кличе до повного національного визволення і на місто рабської служби чужим державним організаціям ставить значення до створення власної держави”. [9]

Починаючи з 1991 року, значна кількість науковців, політиків, письменників прагнула розробити національну ідею незалежної України. Загальновідома фраза екс-президента Л.Кучми „Національна ідея не спрацювала” не лише не загальмувала завзяття української інтелектуальної еліти, але й надала нового натхнення у розробці даного феномена. На сьогодні напрацювань у цій царині досить багато.

На думку В.Кременя, квінтесенцією національної ідеї є філософія людиноцентризму. „У світоглядному плані, - підкреслює автор, - філософія людиноцентризму виступає як головний засіб усвідомлення сутності особистості. Вона розвиває і культивує розмірковуючий, поліфонічний тип пізнання, який долає наукоцентризм (прагматизм людського буття). Основною методологією цього типу мислення є знання і творчість. В якості повноцінних заходів для дослідження проблеми національної ідеї в соціокультурному бутті людини філософія людиноцентризму використовує не лише гносеологічні принципи, а й методи моралі, релігії, мистецтва. І в цьому плані філософія людиноцентризму не дана, а задана: сутність її виявляється через метафілософський синтез різноякісних підходів до дослідження національного життя й культури. І результатом такого синтезу є вже не просто системне, а енциклопедичне розуміння національної ідеї як сукупності різних системних духовних способів національного буття.” [4]

Так, відомий політик Олександр Костенко вважає, що національна ідея – це уявлення представників нації про той радикальний засіб, який потрібен для її прогресивного розвитку. Таким чинником є соціальна – тобто політична, економічна, правова, моральна – культура громадян. Виходячи з цього, він пропонує такі варіанти формулювання національної ідеї: „Соціальна культура громадян – основа нової України”, „Соціальна культура громадян – ключ до процвітання”, „Яка соціальна культура громадян – таке і їхнє життя”, „Громадянам України – незалежну соціальну культуру”.

П.Толочко підкреслює, що національна ідея – це не етнічна, а державно-політична категорія. Саме тому вона має бути близькою і зрозумілою не тільки етнічним українцям, але й „українським” росіянам, білорусам, угорцям, євреям, іншим народам, для яких Україна є Батьківщиною. [11]

На діаметрально протилежних позиціях стоїть О.Колесник. Він стверджує, що українці досі імперативу свого Державного Гімну

„Душу й тіло ми положим за нашу Свободу і покажем, що ми браття, козацького роду” ще не виконали. Прискорити процес націєтворення в Україні може лише прихід до влади націоналістів – послідовників Миколи Міхновського, який організував в 1917 році в м. Києві повстання двох українських полків проти Тимчасового Уряду. [5]

М.Міхновський залишив два варіанти формулювання національної ідеї „Україна для українців” та „Україна від Дону до Сяну”. Очевидно, що продуктивними ці формулювання назвати не можна. Вони не лише не спроможні об’єднати багатоетнічний народ України в єдину політичну націю, а й відверто відлякують наших сусідів.

О.Кривдич переконує, що основою української національної ідеї є любов. [13]

В.Мосейчук радить національну ідею сформулювати так: „Україна – найкраща країна Європи”. [10]

Ю.Полунєєв пропонує вважати національною ідеєю конкурентоспроможність країни. [7]

В.Постовий визначає національну ідею як енергетичну думку народу про себе, свої права, обов’язки і здобутки, біопсихічний вияв потреб, можливостей і розуміння самоцінності кожного народу та збереження самоідентичності. [8]

Ю.Тимошенко стверджує, що новою національною ідеєю має стати будівництво найкращої, найоптимальнішої системи організації суспільства, яка дасть кожній людині відчуття справедливості, гармонії, захищеності та відкритості всіх омріяних можливостей. [10]

Суть національної ідеї, запропонованої Президентом В.Ющенком, полягає в єдності нації. Він підкреслив, що базовими засадами консолідації української нації слід вважати етику солідарності, пошук об’єднуючих цінностей у режимі постійного і реального діалогу в суспільстві. У своїй промові 9 березня 2007 року в день народження Тараса Шевченка В.Ющенко наголосив, що наша національна ідея – європейська Україна з ліберальними цінностями, з людськими свободами і правами. За його словами, національна ідея також полягає в тому, щоб Україна була соборною державою з єдиною державною мовою, без подвійних стандартів в політиці, культурі, історії, з толерантним ставленням до різних точок зору, з повагою до своєї правдивої історії. [14]

II. Сутність та мотиваційні засади української національної ідеї в умовах розвитку демократичної державності

Аналіз значної кількості формулювань української національної ідеї дав можливість зробити висновок, що майже в кожному запропонованому варіанті є певне раціональне зерно. Втім, не дивлячись на це, за останні 16 років жодна з ідей „не спрацювала” з тих чи інших причин.

Розробляючи своє трактування, ми виходили з того, що українська національна ідея:

- має відповідати інтересам і людини, і суспільства, і держави як єдиної політичної нації;
- об'єднувати, а не протиставляти представників різних регіонів, весь багатоетнічний український народ;
- враховувати менталітет, світогляд народу;
- мобілізувати її прихильників і противників на здобутки сучасні і майбутні;
- бути зрозумілою і малому, і старому;
- сприйматись владою, адже саме вона популяризуватиме ідею;
- не відлякувати сусідів, бути конструктивним інструментом у міжнародних відносинах;
- бути реальною і перспективною.

При цьому особливу увагу приділяли тій об'єктивній реальності, що національна ідея має об'єднати в єдину націю як цілісну одиницю світового співтовариства дві групи народу – тих, хто орієнтований на національне відродження і європейські цінності, і тих, хто є прибічниками комуністичної ідеології.

Виходячи з цього, українською національною ідеєю має стати імператив „**Шляхом злагоди до процвітання**”. Саме ця ідея на часі; вона близька й зрозуміла всьому народові, може сформувати свідомість, дух нації, який стане рушійною силою розбудови правової демократичної держави. Обґрунтуємо це судження.

Сьогодні немає слова привабливішого, ніж злагода. Вона на вустах у всіх людей, у всього людського загалу. Народ втомився від постійних політичних чвар. Тепер майже кожному пересічному громадянину зрозуміло, що народні обранці не стільки опікуються їх інтересами, як своїми власними. Жваві й дотепні політичні баталії у телевізійному просторі у більшості викликають бажання перемкнути канал. Сценарій відомий й передбачуваний. „Діяльність” кандидатів в

депутати до виборів розпочинається із звинувачень і намагань дискредитувати своїх конкурентів, а потім переходить в обіцянки народу. Після виборів депутатів обіцянки забуваються і продовжується боротьба за посади. Очевидно, що нормальна законодавча діяльність в таких умовах неможлива.

У такій ситуації народ зрозумів, що важливо відстоювати інтереси не помаранчевих чи регіоналів, а свої загальнодержавні, національні. У протилежному випадку є загроза не лише безнадійно відстати від інших країн в економічному і соціальному розвитку, як ми це вже встигли зробити, а й взагалі втратити незалежність. Адже для зникнення нації не потрібно фізичної загибелі етнічної маси – досить, щоб у спільноти згасла воля бути окремим політичним суб'єктом.

Безперечно, злагода у владних структурах не передбачає диктату більшості та утисків опозиції. Саме опозиція має бути реальним механізмом контролю влади і становлення демократії, а не деструктивним елементом, гальмом прогресивного поступу. Легше до злагоди приходять ті, хто в своїх діях керується не власними чи корпоративними інтересами, а загальнонаціональними, державними.

Сьогоднішня ситуація не виняток, а скоріше закономірність, наша ментальна риса. Працьовитому і в принципі миролюбивому українському народові завжди бракувало внутрішньої злагоди. Згадаймо слова Т.Г.Шевченка „Доборолась Україна до самого краю. Гірше ляха свої діти її розпинають”. („І мертвим, і живим...”) Цю ж нашу особливість характеризує народна приказка „Де два українці – там три гетьмани”.

Тому саме такої спрямованості національна ідея сприятиме об'єднанню Сходу і Заходу України, представників різних етносів і конфесій. Вона стане близькою українцям і росіянам, полякам і німцям, татарам і євреям – всім тим, хто є українським народом. Визначена національна ідея – незаперечний фактор виховання культури міжетнічних відносин українського народу.

Культура міжетнічних відносин – це реалізація взаємозалежних інтересів націй і народностей в процесі економічного, політичного, соціального і духовного життя на принципах свободи, рівноправності, взаємодопомоги, миру і терпимості. Культура міжетнічних відносин має економічну, політичну, правову, духовну основи. Деформація цих основ призводить до загострень міжетнічних стосунків та найрізноманітніших проявів агресивного націоналізму.

Особистість – головна ланка в міжетнічних зв'язках, основа реалізації нових суспільних відносин і розвитку національних та міжетнічних процесів. Пізнаючи і використовуючи механізми індивідуальної самореалізації, можна ефективно впливати на утвердження культури міжетнічних відносин. Остання на рівні буденної свідомості є сукупністю соціально-психологічних установок у ставленні до іншої нації чи етносу.

На рівні теоретичної свідомості культура міжетнічних відносин охоплює ціннісні характеристики матеріальної і духовної культури різних народів, їх історичний досвід, особливості менталітету, усвідомлення того, що всі народи мають право вирішувати свою долю вільним волевиявленням. Вона включає адекватну оцінку своєї етнічної спільноти в культурному процесі, здатність сприймати елементи прогресивного, виробленого іншими народами.

На практичному рівні культура міжетнічного спілкування проявляється в повазі прав і національної самобутності великих і малих народів; підготовці особистості до свідомого життя у вільному суспільстві в дусі взаєморозуміння, миру, терпимості, злагоди між народами, етнічними, релігійними групами; готовності і вмінні йти на компроміс заради миру; активного попередження агресивного націоналізму, расизму, фашизму.

Школа у цьому зв'язку має забезпечити не лише пасивний захист молодого покоління кожної етнічної спільноти, але й активну адаптацію особистості в системі міжетнічних відносин з врахуванням специфіки історії, культури, соціально-демографічного розвитку кожного народу.

Наш нелегкий досвід становлення правової демократичної держави засвідчив, що для реалізації поставленої глобальної мети потрібне громадянське суспільство. Більшість держав Західної Європи і США розвивались саме через цей рівень суспільного розвитку. Суспільство, яке є єдиним дієвим механізмом розбудови не олігархічної, а народної демократії, правової України, виступає, з одного боку, джерелом опозиції державній владі, а з іншого – взаємодоповнює її, реалізуючи свої розвивальну і контролюючу функції.

Громадянське суспільство – це система самостійних і незалежних від держави громадських інститутів і відносин, які забезпечують умови для реалізації прав людини, її інтересів і потреб, самореалізації окремих індивідів і колективів. Права, інтереси і потреби груп і

індивідів виражаються і здійснюються через такі інститути громадянського суспільства як сім'я, політичні партії, профспілки, творчі об'єднання, кооперативи, соціальні рухи, органи самодіяльності та ін.

Базою громадянського суспільства є ринкова економіка. Духовна сфера громадянського суспільства передбачає верховенство закону, плюралізм в області ідеології, реальну свободу слова, друку, совісті, високий рівень політичної правової моральної культури. Головною його ознакою є люди з притаманною їм гуманістичною мораллю. Вона ґрунтується на визнанні людини найбільшою цінністю, а її права пріоритетними.

Мораль громадянського суспільства, яке є гарантом розбудови демократично-правової України, відрізняється від інших видів моралі тим, що його суб'єкти через свої організації вміють законним, цивілізованим способом відстоювати свої права, інтереси і свободи, не порушуючи миру і злагоди в суспільстві і тим самим зміцнюючи засади демократичної правової держави.

Свої права суб'єкти громадянського суспільства вважають не лише інструментом для досягнення особистих інтересів, а й обмеженням свободи кожного умовою збереження свободи інших. Мораль громадянського суспільства завжди сприймає людину як мету, а не як засіб. Аморальним вважається і себе самого використовувати як засіб.

Мораль громадянського суспільства передбачає, що його суб'єкти самостійно визначатимуть критерії добра і зла, свою лінію поведінки, спираючись на такі етичні категорії, як совість, обов'язок, добро, почуття власної гідності, відповідальність, честь, толерантність та ін.

Для посткомуністичних держав формування громадянського суспільства є сьогодні необхідною умовою їх переходу до ринку і правової державності. Спроба негайно ввести принципи правової держави ще до створення елементів громадянського суспільства з високим рівнем гуманістичної моральності громадян не можуть увінчатись успіхами. У цьому ми мали нагоду переконатись на власному досвіді.

Адже моральність, духовність – це той рівень розвитку і особистості, і суспільства, який є консолідуючим началом, може об'єднати людей. Це та сила, яка здатна стимулювати національне відродження України, забезпечити громадянський мир і злагоду в

суспільстві. Без пробудження таких моральних феноменів як совість, патріотизм, людяність, підприємливість, творча ініціатива навряд чи можна розраховувати на поліпшення ситуації в нашій країні.

Моральність виступає регулятором поведінки людей, є гарантом шанобливого ставлення до культурної спадщини усіх народів і націй. На ній базується свобода. Без неї свобода нерідко виплескується анархією, вседозволеністю, фізичним насильством.

Звичайно, важко досягти взаєморозуміння і злагоди між олігархами і людьми, які виживають за межею бідності, між професором ВНЗу, якому за все життя не заробити на квартиру і кримінальним авторитетом з його шикарним палацом. Тому можновладцям, багатіям варто пам'ятати уроки історії, які вчать, що межа народного гніву може перейти через край. Тоді знову виникне внутрішня національна ідея на кшталт „Грабуй награбоване”. А це до добра не доведе ні перших, ні других. Адже революцію, як відомо, задумують романтики, здійснюють сміливці, а користуються плодами негідники.

Громадянському суспільству для розбудови правової держави потрібні не революції, сутички й протистояння, а демократичні реформи, виконання закону абсолютно всіма громадянами, їх вміння цивілізовано відстоювати свої права, не порушуючи миру і злагоди в суспільстві.

Головне завдання, яке стоїть сьогодні перед людством – створення стабільного і безпечного світу. Проблема ця глобальна, оскільки характерними рисами теперішнього світу є: з одного боку – процес інтеграції, що виражається в більшій відкритості, розмиванні кордонів і відмінностей між життям людей в різних державах, зближенні законодавств і економічних умов, з іншого – пробудження національної самосвідомості малих народів і етнічних груп, їх бажання розвивати свою культуру, самобутність і прагнення ввійти в світову співдружність рівноправними членами поряд з великими націями. А оскільки майже всі країни багатоетнічні, то ця тенденція викликає появу локальних напруженостей, які можуть перерости в гострі конфлікти, загрожуючи миру і стабільності в усьому світі.

Розв'язання цього загальнолюдського завдання потребує формування у людства єдиних моральних пріоритетів, які б забезпечували стійке мирне співіснування. Такими пріоритетами є:

- людина – найвища цінність цивілізації;
- свобода і права людини – загальнолюдські цінності;

- гуманізм і справедливість – універсальні принципи загальнолюдських стосунків;

- толерантне ставлення до прав та інтересів усіх народів і націй – першочергова умова недопущення збройних конфліктів і мирного співіснування;

- нетерпиме ставлення до порушень прав і свобод людини і народів, де б не було – гарантія стабільного і міцного миру на всій Землі.

Сьогодні без домінування в свідомості кожної людини цих пріоритетів уникнути локальних збройних конфліктів практично не можливо. А саме вони можуть стати каталізатором нової світової війни. Бо цивілізована громадська думка готова до боротьби з порушенням прав людини і малих народів у будь-якій частині землі, а реальних міжнародних механізмів для мирного вирішення цієї проблеми ще не існує. В ООН, яка, власне, була створена для недопущення війни між державами, немає ні дієвих важелів, ні ефективних механізмів для врегулювання внутрішніх конфліктів, бо пріоритетом проголошувався принцип невтручання у внутрішні справи країни. І на час утворення ООН це було розумно, правильно і достатньо. Однак тепер цивілізована громадська думка не вважає порушення прав і свободи людей і національних меншин внутрішньою справою тоталітарних режимів і не хоче миритись з цими явищами. Тому, з одного боку, назріла нагальна необхідність у створенні ефективних міжнародних правових механізмів врегулювання внутрішніх конфліктів, пов'язаних з порушенням прав людини, етичних груп і меншин, а з іншого – формування гуманістичної свідомості, вміння жити в мирі і злагоді і соціальної активності усіх громадян Землі.

Для того, щоб люди могли відіграти вирішальну роль у справі збереження миру, необхідна перебудова їх особистісної системи цінностей і сенсу існування. Це шлях кожної особистості до свого нового рівня громадської зрілості. Зрілості, яка своїм культурним, національним корінням входить в рідну землю, спрямована на гуманістичні цінності, ідеали, віру, наповнена людською гідністю і повагою до своєї Батьківщини, людей, дає особистості і народам вільно реалізовувати свій внутрішній потенціал.

Виховання в душі миру і злагоди міцно пов'язане з готовністю особистості до участі у вирішенні глобальних проблем сучасності і, в

першу чергу, проблем попередження найрізноманітніших збройних конфліктів і воєн.

У розвитку миролюбної гуманістичної соціально активної молоді важливе місце належить школі, адже саме в дитячі роки формуються найважливіші риси особистості, її комунікативні навички та ставлення до світу і до себе, виробляється вміння жити в мирі і злагоді. Результатом виховання в дусі миру має бути стійка спрямованість особистості на підтримку і захист миру в широкому розумінні цього слова (мир с собою, оточуючими людьми, в Отчому Домі, Батьківщині, Планеті. Мир як захист життя і прав людини і людства). Миротворча, гуманістична спрямованість особистості – інтегративна якість. Вона має різноманітні градації від доброти, чуйності, взаєморозуміння, толерантності до неприйняття насильства і самовідданої боротьби за мир проти всякої загрози життю на Землі, чи в її окремих регіонах.

Розвиток вміння підростаючого покоління жити в мирі і злагоді носить комплексний характер і передбачає виховання певних громадянських, моральних, інтелектуальних та емоційно-вольових якостей особистості. До них відносяться: розуміння зв'язків і взаємозалежностей всього існуючого на Землі; повага до всіх народів і цивілізацій, відмінних від нашої; знання історії, здобутків інших народів, їх цінностей, традицій і проблем; ознайомлення з тенденціями, взаємодією і взаємозалежностями держав світового співтовариства: переконання, що мирним шляхом, без насильства можна вирішити всі спірні питання, як в нашій країні, так і за рубежом; знання досвіду народної дипломатії; почуття задоволення від свого внеску в справу миру, встановлення дружніх контактів з окремими особами, гуманістичними організаціями інших країн; переконання, що будь-яка проповідь несумісності світових ідеологій, релігій і націй – безумство і злочин.

Сучасна ситуація в світі вимагає від педагогів нових, нетрадиційних підходів до організації навчання школярів жити в мирі і злагоді. Якісний рівень і ефективність виховання підростаючого покоління в дусі миру досягається комплексом умов навчально-матеріального, організаційно-управлінського, науково-методичного забезпечення. Процес виховання цього феномена вимагає постійної уваги на уроках, в позакласній діяльності та в сім'ї.

Дієвість особистісно орієнтованого процесу виховання підростаючого покоління в дусі миру і злагоди ґрунтується на сукупності взаємоузгоджених принципів. До них відносяться:

- визнання дитини найвищою цінністю суспільства;
- повага до її прав;
- пріоритет цілісної особистості;
- перманентне усвідомлення вихованцем себе як особистості;
- принцип ціннісно-сміслової спрямованості гуманістичної діяльності особистості;
- принцип трансформації інтелектуально-етичної проблеми в емоційну;
- принцип використання співпереживання як психологічного механізму у вихованні толерантності і миролюбивості особистості;
- принцип систематичного аналізу вихованцем подій в країні і світі, своїх і чужих вчинків.

Формулювання української національної ідеї „**Шляхом злагоди до процвітання**” складається з двох частин. У першій вказана оптимальна поведінка громадян, що є шляхом та пріоритетною умовою для досягнення бажаної мети. У другій частині означена сама мета. Вона стосується і нації, і всього українського народу.

Процвітання нації – це становлення суверенної, незалежної, правової, демократичної, соціальної, конкурентоспроможної, соборної, гуманної, Української держави.

Процвітання народу – це повага до його прав і свобод, впевненість в завтрашньому дні, реальна можливість кожного реалізувати свої здібності й таланти не лише на роботі, а й в дозвілльєвій сфері, гідний добробут.

Стосовно останнього, то добробут ніколи не був відкритим гаслом потужної національної ідеї жодної з країн. Однак, через неврахування його може вкотре не спрацювати національна ідея. Адже український народ тепер реально оцінює свій життєвий рівень та порівнює його зі становищем середнього класу в інших країнах. Відкритість кордонів зримо показала, що зарплати у нас як в Африці, а ціни як в Європі. За світовими стандартами переважна більшість українського народу знаходиться за межею бідності. А по своїй ментальності високодуховний, працьовитий українець – хазяїн. Він прагне мати і свій гарний будинок, і садок, і автівку, і добрий одяг, і смачну їжу, і ще багато чого. У цьому йому відмовити не можна. Інакше в якості ідеї спрацює народна приказка „Моя хата з краю”.

III. Взаємовідповідність національної ідеї та національного ідеалу

Мобілізуюча національна ідея розгортає в соціальному просторі ще один вектор – відповідність національному ідеалу.

Національний ідеал – взірць досконалості, ідеальний образ „справжнього українця” з певним способом мислення, сукупністю якостей, що спроможний використати їх як засіб для поліпшення свого життя і життя інших. Національний проект, відповідно, є образом суспільства, яке складається з такого типу людей і існує для них.

Завданням кожного суспільства є виховання громадян згідно з національними ідеалами. Тому виховний ідеал є відповідним національному ідеалу „Виховний ідеал відповідає інтересам і психології народу”, - стверджував Г.Ващенко [1].

Виховний ідеал історично та соціально детермінований. У різні часи люди по-різному розуміли мету життя. Їх уявлення про взірць досконалості були різними. В українській педагогіці прагнули виховувати підростаюче покоління на ідеалі козака – виразника інтересів народу, захисника своїх земель, що прагне до свободи; селянина-хлібороба; комуніста.

На нашу думку, сьогодні відповідає і національному проекту, і українській національній ідеї **ідеал справжнього українця – громадянина-патріота, демократа, гуманіста.**

Виховання у молодого покоління почуття патріотизму, відданості справі зміцнення державності, активної громадянської позиції нині визнані проблемами загальнодержавного масштабу.

У Законах України “Про освіту”, “Про загальну середню освіту”, Національній доктрині розвитку освіти як стратегічні визначаються завдання виховання в особистості любові до Батьківщини, усвідомлення нею свого громадянського обов’язку на основі національних і загальнолюдських духовних цінностей, утвердження якостей громадянина-патріота України як світоглядного чинника.

IV. Особливості патріотичного виховання дітей та учнівської молоді в сучасних умовах

Нині можна констатувати, що за роки незалежності в Україні створено передумови для оновлення змісту й технологій патріотичного виховання, формування гуманістичних цінностей та громадянської позиції підростаючого покоління. У центрі патріотичного виховного процесу постала особистість дитини як найвища цінність.

В основу системи патріотичного виховання покладено національну ідею як консолідуючий чинник розвитку суспільства і нації в цілому.

Завдяки змістовим характеристикам предметів соціально-гуманітарного циклу, в першу чергу, громадянської освіти, зросла патріотична компетентність учнівської молоді.

Поглибився громадський характер патріотичного виховання, освітні заклади стали відкритими для батьків, громадських організацій. Збільшилась кількість суб'єктів виховного впливу, посилилась узгодженість їхніх дій. Успішно здійснюються загальноукраїнські заходи, акції, спрямовані на активізацію патріотичної, моральної позиції дітей та учнівської молоді.

Широко вживані форми та методи виховання спираються на народні традиції, кращі надбання національної та світової педагогіки і психології.

Значно зріс інтерес держави до виховання патріотів України, сформовано соціальне замовлення на розробку ефективних технологій патріотичного виховання підростаючого покоління.

Поряд з ознаками позитивних змін у патріотичному вихованні особистості загострилися й певні протиріччя, виникли нові істотні проблеми. Головна з них полягає в тому, що нинішнє підростаюче покоління дорослішає, востає в життя нового, ціннісно невизначеного суспільства. Стара суспільна система зруйнована, нова лише задекларована Конституцією. Перехід від державно-планової до ринкової економіки здійснюється на фоні корупції, правового нігілізму, зухвалого обкрадання населення. За таких умов термін „патріот” нерідко вживається з іронією. Це породжує у молодих громадян непевність в завтрашньому дні, психологічний дискомфорт, комплекс національної меншовартості та особистої неповноцінності,

зневіру в цивілізоване життя на Україні, бажання назавжди покинути Батьківщину.

Не сприяє розвитку патріотизму підростаючого покоління і така об'єктивна реальність, як відсутність етно-національної ідеологічної єдності і відповідної суспільної консолідації українського народу.

Аналіз шкільної практики показує, що значна частина вчителів переконана: поняття “Батьківщина”, “патріотизм” повинні домінувати у свідомості громадян та у виховному процесі школи, стати могутніми факторами розбудови і утвердження Української держави.

V. Патріотизм як суспільна та індивідуальна цінність, компонент структури особистості

Патріотизм – це любов до Батьківщини, свого народу, турбота про його благо, сприяння становленню й утвердженню України як суверенної, правової, демократичної, соціальної держави, готовність відстояти її незалежність, служити і захищати її, розділити свою долю з її долею.

Патріотизм – складне і багатогранне поняття, один з найважливіших компонентів індивідуального та суспільного способу життя.

На особистісному рівні патріотизм є пріоритетною стійкою характеристикою людини, яка проявляється в її свідомості, моральних ідеалах та цінностях, в реальній поведінці та вчинках. Це звичайний моральний стан життя людини. Він виявляється не лише в незвичайних ситуаціях, а в повсякденному виконанні особистістю своєї роботи, яка приносить користь і людині, і суспільству. Отже, суб'єктом – носієм патріотизму є сама людина. Завдяки її творчій праці, любові, відданості розвивається почуття патріотизму.

Бути патріотом – значить духовно піднятися, усвідомити в Батьківщині безумовну цінність, яка дійсно й об'єктивно їй притаманна, приєднатись до неї розумом і почуттями. У той же час – патріотизм передбачає відкриття в самому собі беззавітної відданості Батьківщині, спроможність безкорисливо радіти її успіхам, вдосконалювати її, служити їй, поєднати свою долю з її долею.

Патріотизм є творчим актом духовного самовизначення особи. Це свідома громадянська позиція, особлива спрямованість самореалізації і соціальної поведінки громадянина. Критеріями патріотизму є любов, вірність і служіння Батьківщині, турбота про забезпечення цілісності і суверенітету України, піклування про її постійний розвиток на шляху демократичного національного відродження, сприяння гармонізації державних, суспільних та особистісних інтересів у повсякденному житті. У випадку загрози національній безпеці патріотизм проявляється у готовності служити Україні, встати на її захист; у визнанні пріоритету суспільних і державних інтересів над особистими. Таке розуміння патріотизму є базовим для усвідомлення сутності цього феномена в умовах розбудови правової держави та становлення ринкової економіки.

На макрорівні патріотизм – це суттєва частина суспільної свідомості, яка проявляється в колективних настроях, почуттях, ціннісному ставленні до свого народу, його способу життя, національних здобутків і достоїнств, культури, традицій, героїчного історичного минулого і сьогоденної розбудови держави, як єдиної нації, до безмежних просторів Батьківщини, її природних багатств. Патріотизм передбачає знання особливостей своєї “малої Батьківщини”, любов до неї.

Визначальною рисою українського патріотизму має бути його дієвість. Саме вона спроможна перетворювати почуття в конкретні справи і вчинки на користь Батьківщини і держави. Адже патріот – це не той, хто говорить красиві слова про Україну, прикрашає дійсність, а той, хто бачить труднощі, помилки, невирішені проблеми, розуміє соціально-політичну ситуацію в країні і світі, проте не панікує, не „носить” зі своїми егоїстичними претензіями, не збирається тікати туди, де краще, а готовий долати перешкоди, зв’язати свою долю з долею Вітчизни. Патріот – це той, хто в сьогоденних умовах недосконалого правового поля сприяє розбудові демократичної соціальної держави правовими методами. Він не ототожнює Україну, державу з владою, а усвідомлює, що влада має бути лише механізмом, засобом здійснення волі народу.

Любов до Батьківщини в українського патріота поєднується з вірою в неї, у її покликання, прекрасне майбутнє, що обов'язково відбудеться. Справжній патріот, керуючись сучасним досвідом і героїчним минулим народу, вірить, що він здолає всі історичні випробовування, вийде з них міцнішим. Втім, свідомий патріот

бачить не лише духовну красу свого народу, а й його слабкості, помилки і недосконалості, розуміє, що в історії Вітчизни є й темні, важкі сторінки. Любити свій народ не означає улещати його чи приховувати від нього слабкі сторони, а чесно і мужньо викривати їх і боротися з ними. У цьому полягає вияв громадянської мужності. Національна гордість не повинна вироджуватись у самозадоволення.

Свідомий патріотизм нерозривний з відповідальністю. Процес національного відродження України потребує від громадян не лише віри і любові до свого народу, а й усвідомлення своєї відповідальності перед суспільством, народом, нацією. Малосвідомий громадянин або не думає про свою відповідальність, або ж боїться її. Для нього доля країни – стороння справа, а його власні дії визначаються суто особистими потребами й інтересами. Відповідальність передбачає, з одного боку, усвідомлення необхідного, а з іншого – можливість вибору шляхів його реалізації. Особиста відповідальність – вільна реалізація вірно усвідомленого обов'язку.

З патріотизмом органічно поєднується етнічна самосвідомість громадянина, яка базується на етнічній ідентифікації, що вбирає в себе любов до свого народу, віру в його духовні сили, його майбутнє, готовність до праці на користь народу; знання та уміння осмислювати його моральні та культурні цінності, історію, звичаї, обряди, символіку; передбачає систему вчинків, які мотивуються любов'ю, вірою, звичками, знаннями, відповідальністю перед своїм народом.

Народ України – це понад двісті різних народностей, які мають свою етнічну самосвідомість. Проте етнічна самосвідомість різних народів не заперечує готовності свідомо служити інтересам їх Батьківщини – України. На більш високому рівні етнічна самосвідомість переростає в національну самосвідомість. Остання передбачає ідентифікацію особистості з усім народом України, незалежно від свого етнічного походження, політично об'єднаного єдиним інститутом громадянства, територією, економікою, історичною долею та перспективами майбутнього. Свідомі патріоти України – це і українці, і росіяни, і євреї, і татари, і молдавани, й інші народності, які проживають на території однієї держави, що утворилась внаслідок політичної інтеграції етнічних спільнот, і збагачують її своєю культурою і сприяють її розквіту. Чим більше Українська держава дбатиме про розвиток етнічної самосвідомості своїх етнічних меншин, тим більше буде мати патріотів.

Рідна мова – духовне багатство народу. Мовленнєва культура людини – дзеркало її духовної культури. Молода Українська держава, розвиваючи етнічну самосвідомість народу України, зобов'язана реально допомогти національним меншинам розвивати їхню культуру, освіту, мову. Для цього необхідно надавати економічну допомогу, здійснювати правове забезпечення цього процесу. Відчуваючи реальну зацікавленість і турботу про розвиток своєї рідної мови з боку держави, представники етнічних меншин охочіше сприйматимуть українську мову як державну і вважатимуть обов'язком її вивчення. Адже без мови немає народу, без народу немає держави. Тому національне відродження, розбудова поліетнічної Української держави як єдиної політичної нації і виховання патріотизму нерозривно пов'язані з оволодінням кожним учнем як своєю рідною, так і державною мовами.

Визначальною характеристикою національного патріотизму є його гуманістична моральність, яка об'єктивно притаманна громадянському суспільству, бо виходить за рамки вказівної і забороняючої систем та піднімається на більш високий рівень ціннісно-світоглядної орієнтації. Вона включає такі риси як доброта, увага, чуйність, милосердність, толерантність, чесність, совісність, працелюбність, справедливість, гідність, повага і любов до своїх батьків, роду. Ці якості визначають культуру поведінки особистості. Цінності моралі полегшують сприймання правових норм, які, в свою чергу, сприяють глибшому усвідомленню моральних істин. Моральна свідомість дає змогу побачити й усвідомити ту межу моральної поведінки, за якою починаються аморальні й протиправні вчинки. Високоморальна свідомість стимулює соціально-ціннісну поведінку, застерігає від правопорушень.

Важливою ознакою патріотизму є законослухняність, виконання конституційних норм, дотримання чинних законів, знання не лише своїх прав, а й обов'язків. Патріот – це той, хто своє право вимірює своїм обов'язком. Місія свідомого громадянина-патріота – не руйнувати правопорядок, а берегти, правильно й терпляче вдосконалювати його зміст.

Справжній патріот гуманно ставиться до інших народів. Його культура проявляється в повазі до інтересів, прав, самобутності людей інших національностей, підтримці їх у боротьбі за свободу і незалежність, терпимості, толерантності, готовності й умінні йти на

компроміс з різними етнічними, релігійними групами заради миру в своїй державі й у світі.

Свідомий патріотизм не сумісний з шовінізмом, расизмом, які проявляються у неповазі й ненависті до інших народів і націй, до їх культури і прав. Сепаратизм також чужий українському патріоту, оскільки він завжди дбає про єдність України.

Недооцінка патріотизму як найважливішої складової суспільної та індивідуальної свідомості призводить до послаблення соціально-економічних, духовних і культурних основ розвитку суспільства і держави. Цим визначається пріоритетність патріотичного виховання особистості у виховній системі школи.

VI. Основні тенденції та зміст патріотичного виховання особистості

Патріотичне виховання дітей та учнівської молоді – це комплексна, системна і цілеспрямована діяльність органів державної влади, громадських організацій, сім'ї, школи, інших соціальних інститутів щодо формування у молодого покоління високої патріотичної свідомості, почуття вірності, любові до Батьківщини, турботи про благо свого народу, готовності до виконання громадянського і конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, цілісності, незалежності України, сприяння становленню її як правової, демократичної, соціальної держави.

Патріотичне виховання носить конкретно історичний характер. Різнобічний аналіз концепцій науковців на проблему патріотизму, актуалізація окремих факторів, які причетні до виховання патріотизму, дозволили синтезувати сучасне уявлення про цей феномен.

Найбільш глибокими факторами, які впливають на розвиток патріотичних почуттів, є природовідповідні фактори. Людина, як істота біологічна, належить до світу природи. До цього ж світу належать і її родинні зв'язки, звичка до певного географічного ландшафту і духовний зв'язок з ним, готовність захищати своїх близьких. Соціалізація та урбанізація змінюють характер природовідповідних факторів, але вони продовжують активно впливати на формування патріотизму. Родинні зв'язки розширюються за рахунок найближчого оточення, але сім'ї все ж належить пріоритетне значення. Любов до рідної землі проявляється у любові

до рідного дому, рідної школи, рідної вулиці, міста. Це первинний стан патріотизму. Дитина здобуває свій патріотичний досвід спонтанно. Вона природно і непомітно звикає до оточуючого її середовища, рідного слова, побуту і традицій свого народу.

Ці фактори (у поєднанні з культурно-освітніми) формують базову психологічну прихильність людини до своєї нації, залучають до її духовних скарбів.

Очевидно, що для становлення і утвердження незалежної України потрібно формувати в масовій свідомості підростаючого покоління не природовідповідний патріотизм, а духовно осмислений, рефлексивний, який би поєднував пристрасну любов до свого народу, нації, Батьківщини з тверезим почуттям міри і поваги до інших народів. Лише такий патріотизм може вирішити ряд проблем молоді держави.

Значна кількість науковців, розглядаючи проблему формування патріотизму, стоїть на позиціях теоцентричного підходу. В ньому патріотизм трактується як пріоритетне духовне служіння Батьківщині, яке поєднується з діяльним богослужінням і співпадає з благочестям.

На зміну теоцентричного підходу прийшов підхід соціоцентричний. Соціоцентрична концепція ґрунтується на належності до єдиного соціуму, єдиної держави. Соціоцентричний підхід долає протиріччя теоцентричного підходу. Людина шукає підтримку не в надприродних силах, а спирається на силу природи і на підтримку єдиної спільноти (держави чи класу). Цей підхід органічно включає в себе нову складову патріотизму – конструктивний критицизм у ставленні до свого народу, держави.

Однак, у цього елемента є свої недоліки. Перебільшена, неконструктивна, бездіяльна критика свого народу і своєї держави може привести до знищення національних і державних ідеалів, цінностей, традицій, до прагнення запозичити чужі, і часто не кращі звичаї і цінності, які не сприяють розбудові власної країни.

Соціоцентричний підхід передбачає жорстку детермінацію формування патріотизму розвитком суспільних відносин. При цьому об'єднання народу ґрунтується на належності до єдиної держави як політичної нації. В умовах поліетнічної, різноконфесійної і соціально розрізненої країни тільки цей підхід може не роз'єднувати, а об'єднувати людей. Долаючи рамки національностей і конфесій, цей вид патріотизму, безперечно, носить прогресивний характер.

Теоретичними засадами загальноукраїнського державного патріотизму є ідеї незалежності, державності, соборності.

В умовах поліетнічності важливими функціями патріотичного виховання є протистояння сепаратизму, збереження толерантної злагоди етносів, що складають український народ. Основою патріотизму конкретної особистості є усвідомлення власної самотності, але, водночас, і розуміння того, що Україна у нас – одна, і нам разом випало на долю розбудувувати цивілізовану державу, в якій суспільною справою стане створення умов для розвитку вільної особистості, яка вміє досягати власного успіху та допомагає іншим. Державу, яка власними економічними, політичними і соціальними успіхами здобуде той міжнародний авторитет, який дозволить їй на рівних вести діалог зі всіма зарубіжними партнерами, обирати і відстоювати вигідні для себе умови інтеграції в Європейський простір, конкурувати з розвиненими країнами на світовому ринку, аби кожен громадянин пишався тим, що він є українцем.

Однак, державний патріотизм є продуктом соціоцентричної концепції, яка розглядає людину як засіб досягнення суспільного прогресу.

Вихід із замкненого кола в сфері громадської патріотичної свідомості варто шукати в переході від соціоцентричного підходу в формуванні патріотизму до антропоцентричного, основою якого є переконання, що суб'єктом – носієм патріотизму в соціумі є особистість. Завдяки її творчості, зусиллям, ідеям розвивається соціальний феномен – патріотизм. Адже патріотизм – це не лише почуття, принцип, але й моральна цінність. Саме в цій якості він найбільш чітко вписується в антропоцентричний світогляд.

З одного боку, особистість в своєму культурному розвитку має досягти висот цієї моральної цінності; а з іншого – буденне, звичне виконання особистістю накладених на себе зобов'язань, які є складовими патріотизму, об'єктивно корисні суспільству, державі й самій особистості. У цьому випадку, моральне спонтанно є раціональним.

В духовній сфері антропоцентризм означає створення надійних умов для вільного розвитку і прояву індивідуальності кожної особистості. У політичній сфері – це глобальна демократизація громадського життя і розбудова правової держави.

Антропоцентричний підхід, визначаючи первинність прав людини, водночас передбачає їх узгодження з інтересами суспільства і держави. Ця модель відрізняється від інших тим, що визнає існуючу в світі різноманітність інтересів і окремих людей, народів. Вона сприяє вирішенню глобальних проблем на регіональному рівні. Це більш практично і ефективно, оскільки кожен регіон розвивається історично, економічно, політично, культурно дуже своєрідно. Але вирішення насущних проблем має вирішуватись в руслі глобальних, а не лише місцевих інтересів.

Таким чином, виховання патріотизму підрастаючого покоління України залежить від природних, соціальних, культурно-освітніх та інших факторів. Їх об'єктивне врахування і науково обґрунтоване використання у виховній діяльності в поєднанні зі свободою особистості, демократією, гуманізмом і правовою державою, відповідає вимогам антропоцентризму. Тому становим хребтом національного виховання має бути виховання національно свідомого громадянина-патріота, гуманіста і демократа.

Сучасному патріотичному вихованню має бути в певній мірі властива випереджувальна роль у демократичному процесі. Воно мусить стати засобом відродження національної культури, припинення соціальної деградації, стимулом пробудження таких моральних якостей як совість, людяність, почуття власної гідності; засобом самоорганізації, особистісної відповідальності; гарантом громадянського миру і злагоди в суспільстві.

Головною тенденцією патріотичного виховання є формування ціннісного ставлення особистості до свого народу, Батьківщини, держави, нації.

Процес формування ціннісних орієнтацій є невід'ємною складовою частиною розвитку підрастаючої особистості, її відносин, спрямованості, емоційної і мотиваційно-потребової сфер.

Діти молодшого шкільного віку – шестилітки виділяють особисті цінності, відбувається їх емоційне освоєння, яке закріплюється в діяльності, поведінці та міжособистісних взаєминах. У шестирічних дітей з'являється дистанція соціальних зв'язків при оцінці норм поведінки дітей і дорослих; у них розвивається певна орієнтація на соціум, вміння на відповідному рівні розуміти і оцінювати суспільні відносини. У шість років дитина починає розуміти важливість суспільно значущих справ, у неї формується певне розуміння й оцінка соціальних явищ, орієнтація на оцінне ставлення дорослого через

призму конкретної діяльності. Відповідно до всіх індивідуально-варіативних особливостей процесу становлення ціннісних орієнтацій, саме у шість років він відрізняється найбільшою динамічністю.

Разом з тим, у період розвитку дитини між шістьма-сімома роками чітко відмічається нарощування й розвиток найважливіших компонентів ціннісних орієнтацій, їх адекватно мотивоване вираження. У цілому діти – шестилітки усвідомлюють соціальні очікування й орієнтуються на добру поведінку, хороші вчинки. Однак дитина в цей період ще не сприймає еталони поведінки як соціальну необхідність, не усвідомлює їх соціальну значущість. Вони видаються шестиліткам як індивідуальні цінності, виступаючи лише окремими компонентами ціннісних орієнтацій, що розвиваються.

Суттєві зміни у ціннісних орієнтаціях дітей відбуваються у період виходу з молодшого шкільного віку. Психологічна роль ціннісних орієнтацій дитини в цей час особливо зростає й ускладнюється, враховуючи закономірності формування її як особистості.

Останнє обумовлюється, зокрема, тим, що на відміну від шестирічного віку, зміна еталонів поведінки дітей тут жорстко не визначається. Окрім того, активно розвивається потреба дитини вийти за рамки лише дитячого способу життя. У молодшого учня десятирічного віку відбувається якісний стрибок у його ціннісних орієнтаціях як у системі взаємовідносин, ставлень до інших людей, до спільної справи, так і в ціннісному орієнтуванні у різних видах діяльності, оцінці явищ оточуючого довкілля.

Відбувається не просто наростання цих компонентів ціннісних орієнтацій, які попередньо склалися в процесі здійснення шестидев'ятирічними дітьми предметно-практичної і навчальної діяльності й ускладнення форм спілкування, але, головне, принципово змінюються ціннісні орієнтації у всіх сферах відносин дитини, яка активно долучається до норм суспільства, на новому рівні оцінюючи суспільно корисні справи. Тож у дітей кінця молодшого шкільного віку ціннісні орієнтації починають складатися у більш розвинену, складну й стійку систему, яка визначає становлення їхньої активної життєвої позиції. Це положення обумовлено тим, що ступінь розвитку соціальної активності дітей пов'язаний з певним рівнем розвитку їхньої свідомості й самосвідомості.

У молодшому шкільному віці важливо формувати здатність дитини пізнавати себе як члена сім'ї, родини, дитячого об'єднання; як учня, жителя міста чи села; виховувати у неї любов до рідного дому,

школи, вулиці, своєї країни, її природи; до рідного слова, побуту, традицій.

У підлітковому віці відбувається оволодіння внутрішнім світом й виникнення життєвого плану як певної системи пристосування, яка вперше усвідомлюється підлітком. У цей період створюються передумови становлення уявлень про сенс життя. Накопичення життєвого досвіду і розвиток процесів рефлексії сприяє формуванню у підлітків потреби у співвідношенні понять “минуле”, “теперішнє”, “майбутнє”, у постановці і вирішенні задач на розмежування понять “життя” і “сенс життя”, розуміння сенсу життя і усвідомлення свого життя.

Розв’язуючи “задачу на сенс життя”, старші підлітки просуваються від “шкільного сенсу життя” (добре вчитися, поступити в університет) до “дорослого” (залишити слід на землі, зробити відкриття, зберегти мир на землі, творити історію країни, людства). Частина підлітків прагне зазирнути у віддалене майбутнє, осмислити період зрілості і можливі найвищі досягнення на цьому ступені.

Старші підлітки усвідомлюють вплив негативних явищ у сучасному суспільстві на становлення сенсу життя свого покоління. Особливу тривогу у них викликає поширення наркотиків, алкоголізм, екологічні проблеми, тероризм, грабунки, матеріальний і духовний занепад суспільства.

Визначальним станом підлітків, який є психологічною дійсністю, є їхня реальна внутрішня готовність до прийняття дорослих норм життєдіяльності, що виражається у прагненні зайняти нову соціальну позицію, яка реалізується ними і в свідомості, і в поведінці.

Головним мотиваційним фактором життєдіяльності підлітка виступає його самоактуалізація. Прагнення до більш повного виявлення і розвитку своїх особистісних можливостей у підлітків виражається через ставлення до сфер самоактуалізації, спрямованості особистості до творчості, самостійності, в активності життєвої позиції, в їхньому ставленні до майбутнього. При цьому досить чітко простежується відмінність характеру і спрямованості самоактуалізації підлітків залежно від конкретно історичних умов функціонування суспільства і особливостей організації життєдіяльності цієї вікової групи.

Підлітки у віці 12-15 років найбільш чутливі до особливостей соціальної ситуації, яка задає їм той чи інший напрям становлення. Різного роду напруги у соціальній ситуації призводять до

різноманітних відхилень у особистісному розвитку й поведінці підлітка. Серед них особливу тривогу викликають не тільки прогресуюча відчуженість, підвищена тривожність, духовне спустошення, цинізм підлітків, а і їхня жорстокість, агресивність. При цьому агресивність виступає як ситуація заміщення при неприйнятті підлітка у світ соціально значущих відносин дорослих. Підліток потребує не просто уваги, але й розуміння, довіри дорослих. Він прагне грати певну соціальну роль не лише серед однолітків, але й серед старших.

У підлітковому віці виховується духовно осмислений, рефлексивний патріотизм, який поєднує любов до свого народу, нації, Батьківщини з почуттям поваги до інших народів, своїх і чужих прав та свобод.

У ранній юності особистість перетворюється на розвиненого суб'єкта, що оволодіває соціальним досвідом, робить його своїм надбанням, тобто в цей період відбувається розгорнута соціалізація. Юнаки і дівчата набувають все більшої самостійності, відносної автономності, відбувається їхня подальша індивідуалізація.

Молодші юнаки, які бурхливо переживають стан дорослішання, більш неспокійно й невпевнено відчують себе у сучасному світі. З віком зникають кризові явища підлітка: дратівливість, негативізм, підозрілість, почуття ворожості. Особистість набуває певної вікової стійкості. Але страх перед майбутнім повертає дратівливість, образу, ворожість стосовно себе і суспільства, вони стають набутими особистісними характеристиками. До 16 років різко змінюється спрямованість, перетворюючись в егоїстичну з індивідуалістичною акцентуацією, що означає позитивне ставлення молодших юнаків до себе (вони себе цінують), і негативне ставлення до оточуючих. І хоча повністю не заперечують їх, але відчують “ворожість” самого суспільства.

У ранньому юнацькому віці на основі якісних і кількісних змін відбувається інтенсивний розвиток саморозуміння. Молодих людей хвилює пошук відповідей не лише на запитання “Хто Я?”, “Який Я?”, але й на запитання “Навіщо Я?”. Вже сам зміст цих запитань актуалізує у молодих людей процес саморозуміння. Юнаки (дівчата) вичленовують систему знань на основі усвідомлення не стільки власних індивідуальних особливостей, скільки своєї соціальної сутності і неповторності.

Молоді люди по-різному і на різному рівні прагнуть визначити своє місце в суспільстві. Це для них можливо в рамках самосвідомості через демонстрацію своєї ролі і статусу. Старшокласники думають про себе більш узагальнено, і перш за все, про ті особливості особистості, які допоможуть їм зайняти певне місце в житті і суспільстві.

Центральною особистісною якістю старшокласників вважається соціальна відповідальність. Тому у старшому шкільному віці пріоритетними рисами ціннісного ставлення до Батьківщини є відповідальність і дієвість. Старшокласники не лише ідентифікують себе з українським народом, але й прагнуть жити в Україні, пов'язати з нею свою долю, служити Вітчизні на шляху її національного демократичного відродження; працювати на її благо, захищати її; поважати Конституцію України і виконувати норми Законів; бережно ставитись до етно-етичної культури народів України; володіти рідною та державною мовою; визнавати пріоритети прав людини, поважати свободу, демократію, справедливість.

Складовою частиною патріотичного виховання є військово-патріотичне виховання, орієнтоване на формування готовності до військової служби як особливого виду державної служби. Його зміст визначається національними інтересами України і покликаний забезпечити активну участь громадян у збереженні безпеки держави від зовнішньої загрози. Військово-патріотичне виховання має сприяти обороноздатності України, яка разом з міжнародною спільнотою бере участь у миротворчих операціях, протистоїть міжнародному тероризму, запобігає військовим конфліктам, що загрожують людству, створює стабільність зовнішньополітичного становища у світі. Для того, щоб ефективно виконувати цю високу місію військово-патріотичне виховання підростаючого покоління має базуватись на духовно-моральних цінностях суспільства, охоплювати військово-історичну підготовку; прикладну фізичну підготовку; підготовку з основ військової служби та з основ безпеки життєдіяльності.

Робота з військово-патріотичного виховання має проводитись комплексно, в єдності всіх його складників, спільними зусиллями органів державного управління, освітніх закладів, сім'ї, громадських організації і об'єднань, Збройних Сил України, інших силових структур.

VII. Мета й завдання патріотичного виховання особистості

Метою патріотичного виховання є становлення громадянина-патріота України, готового самовіддано розбудувати її як суверенну, незалежну, демократичну, правову, соціальну державу, і забезпечувати її національну безпеку, знати свої права і обов'язки, цивілізовано відстоювати їх, сприяти єднанню українського народу, громадянському миру і злагоді в суспільстві.

Мета патріотичного виховання конкретизується через систему виховних завдань, а саме:

- утвердження в свідомості і почуттях особистості патріотичних цінностей, переконання і повагу до культурного та історичного минулого України;
- виховання поваги до Конституції України, Законів України, державної символіки;
- підвищення престижу військової служби як виду державної служби, культивування ставлення до солдата як до державного службовця;
- визнання й забезпечення в реальному житті прав дитини як найвищої цінності держави і суспільства;
- усвідомлення взаємозв'язку між індивідуальною свободою, правами людини та її патріотичною відповідальністю;
- сприяння набуттю дітьми та учнівською молоддю патріотичного досвіду на основі готовності до участі в процесах державотворення, уміння визначати форми та способи своєї участі в життєдіяльності громадянського суспільства, спілкуватися з соціальними інститутами, органами влади, спроможності дотримуватись законів та захищати права людини, готовності взяти на себе відповідальність, здатності розв'язувати конфлікти відповідно до демократичних принципів;
- формування етнічної та національної самосвідомості, любові до рідної землі, держави, родини, народу; визнання духовної єдності населення усіх регіонів України, спільності культурної спадщини та майбутнього;
- формування толерантного ставлення до інших народів, культур і традицій;

- утвердження гуманістичної моральності як базової основи громадянського суспільства; культивування кращих рис української ментальності – працелюбності, свободи, справедливості, доброти, чесності, бережного ставлення до природи;
- формування мовної культури, оволодіння і вживання української мови як духовного коду нації;
- спонукання зростаючої особистості до активної протидії аморальності, правопорушенням, шовінізму, фашизму.

VIII. Основні підходи до виховання громадянина-патріота

Досягнення цілей патріотичного виховання вимагають додержання наукового підходу, тобто врахування об'єктивних закономірностей його перебігу. Науковий підхід до процесу формування громадянина-патріота передбачає, що дія загальних закономірностей становлення патріотизму опосередковується впливом конкретно історичних умов життєдіяльності даного суспільства і кожного з його суб'єктів зокрема.

Конкретно-історичний підхід допомагає збагнути й сформулювати специфічні, найбільш актуальні на даному етапі розвитку українського суспільства завдання патріотичного виховання, а саме: усвідомлення громадянами України необхідності демократичних процесів у поєднанні з розбудовою громадянського суспільства.

Ефективність виховання патріотизму значною мірою залежить від реалізації діяльнісного підходу. Особистість громадянина-патріота формується інтенсивніше, якщо він любить Батьківщину не лише на словах, а на ділі, якщо бере реальну участь в діяльності, в якій апробуються на практиці громадянські цінності, якщо ця діяльність проходить через його почуття, відповідає його потребам та інтересам.

У патріотичному вихованні особливого значення набуває особистісно орієнтований підхід, коли в центрі освітньо-виховного процесу стоять інтереси дитини, її потреби та можливості, права окремого індивіда, його суверенітет. Лише через таку ієрархію ціннісних підходів як людина (особистість) – народ (культура, історія, освіта) – держава (суспільство) можна реалізувати

перспективну і демократичну модель виховання громадянина-патріота.

Необхідною умовою оптимізації патріотичного виховання є дотримання системного підходу, який передбачає розгляд цілісного багаторівневого взаємозалежного відкритого процесу в його постійному розвитку і саморозвитку.

ІХ. Принципи патріотичного виховання

Основними принципами патріотичного виховання є:

- **принцип національної спрямованості**, який передбачає формування національної самосвідомості, виховання любові до рідної землі, свого народу, шанобливе ставлення до його культури; повагу, толерантність до культури народів, які населяють Україну; здатності зберігати свою національну ідентичність, пишатися приналежністю до українського народу, брати участь у розбудові та захисті своєї держави;

- **принцип гуманізації виховного процесу** означає, що вихователь зосереджує увагу на дитині як вищій цінності, враховує її вікові та індивідуальні особливості і можливості, не форсує її розвитку, спонукає до самостійності, задовольняє базові потреби дитини; виробляє індивідуальну програму її розвитку, стимулює свідоме ставлення до своєї поведінки, діяльності, патріотичних цінностей;

- **принцип самоактивності і саморегуляції** сприяє розвитку у вихованця суб'єктних характеристик; формує здатність до критичності й самокритичності, прийняття самостійних рішень; поступово виробляє громадянську позицію особистості, почуття відповідальності за її реалізацію в діях та вчинках;

- **принцип культуровідповідності** передбачає органічну єдність патріотичного виховання з історією та культурою народу, його мовою, народними традиціями та звичаями, які забезпечують духовну єдність, наступність і спадкоємність поколінь;

- **принцип полікультурності** передбачає інтегрованість української культури у європейський та світовий простір, створення для цього необхідних передумов: формування у дітей та учнівської молоді відкритості, толерантного ставлення до відмінних від національних ідей, цінностей, до культури, мистецтва, вірування інших народів; здатності диференціювати спільне і відмінне в різних

культурах, сприймати українську культуру як невід'ємну складову культури загальнолюдської;

- **принцип соціальної відповідності** обумовлює необхідність узгодженості змісту і методів патріотичного виховання реальній соціальній ситуації, в якій організовується виховний процес. Завдання патріотичного виховання зорієнтовані на реальні соціально-економічні умови і передбачають виховання у дітей готовності до ефективного розв'язання життєвих проблем.

X. Методи, засоби і форми патріотичного виховання

Процес патріотичного виховання здійснюється в навчальній, позакласній і позашкільній діяльності, сім'ї, дитячих та юнацьких об'єднаннях. У навчанні патріотичне виховання зумовлюється змістовими характеристиками освітніх предметів, які сприяють оволодінню системою знань про людину і суспільство, формують здатність усвідомлювати місце своєї спільноти серед інших спільнот світу.

Особлива роль тут належить предметам суспільно-гуманітарного циклу: історії, географії, природознавству, суспільствознавству, літературі, громадянській освіті.

Ефективність патріотичного виховання в позакласній діяльності значною мірою залежить від спрямованості виховного процесу, форм та методів його організації. Серед методів і форм патріотичного виховання пріоритетна роль належить активним методам, що ґрунтуються на демократичному стилі взаємодії, спрямовані на самостійний пошук істини, і сприяють формуванню критичного мислення, ініціативи й творчості. До таких методів належать: соціально-проектна діяльність, ситуаційно-рольові ігри, соціодрама, метод відкритої трибуни, соціально-психологічні тренінги, інтелектуальні аукціони, "мозкові атаки", метод аналізу соціальних ситуацій з морально-етичним характером, ігри-драматизації, створення проблемних ситуацій, ситуацій успіху, аналіз конфліктів, моделей, стилів поведінки, прийняття рішень, демократичний діалог, педагогічне керівництво лідером і культивування його авторитету, використання засобів масової комунікації, методики колективних творчих справ, традицій, символіки, ритуалів, засобів народної

педагогіки.

Крім названих, можна застосовувати традиційні методи: бесіди, диспути, лекції, семінари, різні форми роботи з книгою, періодичною пресою, самостійне рецензування тощо. Орієнтовна тематика:

- бесіди – “Моя рідна Україна”, “Знати і поважати Герб своєї Вітчизни, її прапор і гімн”, “Наша вітчизна – Україна”, “Державна символіка Батьківщини”, “Твої права і обов’язки”, “Що таке воля”, “Рід, родина, рідня”, “Патріотизм – нагальна потреба України”;

- огляди періодичної преси – “Що, де, коли?”, “За текстами газет”, “Цікаві хвилинки”, “Пульс планети”;

- огляд телепередач - “Горизонт”;

- засоби, які виховують любов до української мови – “Свято рідної мови”, “Мужай, прекрасна наша мово”, “Шевченківське слово”, “Літературні вечорниці”, “Тиждень української мови”; конкурси: на кращий мовний плакат, декламаторів, на кращу розповідь української народної казки, вечір українських загадок, прислів’їв, приказок, повір’їв, легенд, народних прикмет; екскурсії до країни Мови із зупинками на станціях Лексики, Фразеології, Етимології; зустрічі з письменниками, поетами; філологічні мікроекспедиції (записати назви окремих предметів давнини, зібрати прислів’я, приказки, загадки, поширені в даній місцевості з наступним обговоренням їх у класі, або на засіданнях гуртка); мовні екскурсії, завданням яких є виявлення неграмотних, неоковирних висловів у оголошеннях, рекламах, вивісках, тощо; стенди “Як ми говоримо”;

- форми роботи, пов’язані з вивченням історії рідного краю і народу – історичне краєзнавство: відвідування місць історичних подій, вивчення літератури, збирання документів та матеріальних пам’яток, замальовування чи фотографування історично цінних об’єктів, виготовлення схем, макетів, щомісячного історичного календаря, влаштування виставок, заочна подорож “Україно ти моя прекрасна”, складання історії свого роду, участь в роботі гуртків, етнографічного та фольклорного ансамблів, оформлення кімнат народознавств, святкування Дня Конституції, Дня незалежності України;

- форми і методи військово-патріотичного виховання: патріотичні клуби, участь у роботі організацій Пласту, юний рятівник, “Котигорошко”; фестивалі патріотичної пісні; святкування Дня Перемоги, Дня Збройних Сил України, Дня призовника, захисника Вітчизни, дня пам’яті Героїв Крут; змагання з військово-прикладних

видів спорту, літні військово-спортивні табори, участь у військово-спортивних іграх “Патріот”, “Смуга десантника”, участь у фізкультурно-оздоровчому патріотичному комплексі “Козацький гарт”; інтелектуальні вікторини “Пишаємося подвигами предків”;

- архівно-пошукова робота, екскурсії до музеїв, зустрічі з ветеранами війни, родичами загиблих захисників Батьківщини, випуск плакатів, буклетів, газет за матеріалами пошукової діяльності;

- участь у “Вахті пам’яті”, участь в акціях “Громадянин”, “Збережемо пам’ять про подвиг”, “Ветеран мого двору”, “Школа – госпіталь”, “Солдатські вдови”;

- вивчення факультативних курсів за вибором: “Історія української культури”, “Видатні військові України”, “Історія дипломатії”, “Ми – громадяни”, “Практичне право”, “Людина і світ”, “Людина і суспільство”;

- участь у Всеукраїнському конкурсі учнівських та студентських проектів “Служіння заради миру”; проведення семінарів, конференцій, “круглих столів”: “Партизанський рух в Україні у спогадах учасників, мовою документів”, “Утверджувати ідеали культури миру – служити миру”, “Діячі руху Опору в Україні”;

- уроки пам’яті, уроки мужності: “Їх славні імена в літописі Великої Вітчизняної”, “Зростаємо громадянами-патріотами землі, що Україною зветься”, “Наша вулиця носить ім’я героя війни”, “Діти, молодь у підпіллі в роки минулої війни”, “Бойові нагороди воїнів, полководців, які визволяли Україну від нацистів”, “Імена фронтників на обеліску братської могили у моєму населеному пункті”;

- виховання бережливого ставлення до природи – створення музейного природничого комплексу із розділами “Наукові знання про природу”, “Очевидне – неймовірне”, сторінки “Червоної книги”, “Дивосвіт”; вироби учнів з природних матеріалів, конкурс на кращий плакат “Бережи довкілля”, операція “Мурашник”, “Блакитні водойми”, “Шпачки прилетіли”, “Лелеки”, “Посаджу я жолудьок”, “Наші джерела”; екологічні екскурсії, олімпіади, свята, конкурси, штаби охорони природи, пошукова діяльність;

- форми і методи виховання правосвідомості – вивчення Конституції України, клуби юних юристів, дипломатів, загони ЮДМ, шкільні штаби порядку, зустріч з депутатами, працівниками правоохоронних органів, дискусії: “Чи варто завжди дотримуватись букви закону?”, “Що значить бути патріотом?”, “Свобода чи

вседозволеність?”, теоретичні конференції: “Україна – суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава”, “Суть громадянського суспільства”, „Національна ідея як чинник консолідації нації”, захист рефератів з тем: “Найважливіші функції Української держави”, “Проблеми та спрямованість нашої економіки”, “Свобода та особиста недоторканість громадян”;

- виховання засобами праці – соціально-проектна діяльність, підприємництво, кооперативи, бізнес-клуби, табори праці і відпочинку, фермерські господарства, аукціони, ярмарки, індивідуальна трудова діяльність, розширення зеленої зони біля школи, впорядкування та догляд за подвір’ям, проведення операцій “Турбота”, “Милосердя”, “Біля мого будинку” та ін.

Запропоновані форми і методи патріотичного виховання покликані формувати в особистості когнітивні, емоційні та поведінкові компоненти, що передбачають вироблення вмінь міркувати, аналізувати, ставити питання, шукати власні відповіді, критично розглядати проблему, робити власні висновки, брати участь у громадському житті, набувати вмінь та навичок адаптації до нових суспільних відносин, адекватної орієнтації, захищати власні інтереси, поважати інтереси і права інших тощо.

Результативність патріотичного виховання великою мірою залежить від того, наскільки ті чи інші форми й методи виховної діяльності стимулюють розвиток самоорганізації, самоуправління дітей, підлітків, юнацтва, молоді. Чим доросліші вихованці, тим більші їхні можливості до критично-творчого мислення, самоактивності, творчості, самостійності, до усвідомлення власних світоглядних орієнтацій, які є основою життєвого вибору, громадянського самовизначення.

XI. Інститути, що забезпечують патріотичне виховання

Виховання громадянина–патріота України покладається на дошкільні, загальноосвітні, професійно-технічні, вищі навчальні заклади, установи культури, громадські (неурядові) організації, а також засоби масової інформації. Важлива роль у формуванні патріотизму належить сімейному вихованню.

Останнім часом зростає вплив церкви та її інститутів на формування світоглядних орієнтацій особистості, що зумовлює потребу співпраці щодо здійснення патріотичного виховання.

Сприятливі досягненню цілей патріотичного виховання значною мірою покликані різноманітні благодійні й філантропічні організації, фонди (підтримка виховних заходів, конкурсів, семінарів, тренінгів, надання грантів для розробки науково-методичних матеріалів, посібників, підручників, фінансової підтримки публікацій тощо).

Інститути, що забезпечують патріотичне виховання, не можуть залишатися індиферентними виконавцями в умовах перехідного періоду, швидких змін у суспільному житті. Вони є окремим, автономним суб'єктом процесу патріотичного виховання.

У контексті формування патріотизму виховні інститути мають брати до уваги всі складові моменти, а саме: розташування школи (регіон, міська чи сільська школа); тип школи (масова чи елітарна); контингент дітей (моноетнічна чи поліетнічна); ступінь автономності школи щодо влади й освітянських структур; психофізіологічні особливості кожного вікового періоду розвитку дитини; психосоціальні особливості дітей, які відвідують школу (соціальний статус, належність до певної конфесії); сприймання національних та загальнолюдських цінностей і орієнтирів.

ХІІ. Науково-методичне забезпечення програми

Науково-методичне забезпечення Програми здійснюється Академією педагогічних наук України, зокрема, Інститутом проблем виховання; Департаментом загальної середньої та дошкільної освіти Міністерства освіти і науки України, науковим центром Національної Академії оборони України. Ці підрозділи спільно окреслюють напрями фундаментальних досліджень, спрямованих на реалізацію Програми, визначають шляхи вирішення завдань патріотичного виховання, основними з яких є:

- здійснення послідовного системного моніторингу реальної практики виховання патріотизму дітей та учнівської молоді в різних регіонах з урахуванням етнокультурних особливостей;

- включення проблематики патріотичного виховання до дослідницьких програм та планів навчальних і наукових закладів з

метою створення інноваційного комплексу технологій оптимізації виховного процесу на різних освітніх рівнях;

- проведення науково-теоретичних конференцій, семінарів, нарад, засідань методичних об'єднань; створення творчих колективів з актуальних проблем патріотичного виховання особистості в різних регіонах України, зокрема, „Патріотизм – нагальна потреба України і українців”; „Національна ідея – важливий чинник становлення патріотизму підростаючої особистості”, „Сутність та мотиваційні засади української національної ідеї в умовах розвитку демократичної державності”, „Особливості патріотичного виховання підростаючого покоління в умовах становлення правової держави”; „Особистісно орієнтовані технології виховання патріотизму молоді”; „Взаємодія школи і громадських організацій у вихованні патріотизму підростаючого покоління”; „Проблеми патріотичного виховання молоді в умовах розгортання світової інтеграції та взаємозближення націй”; „Виховання патріотизму особистості засобами гуманістичної та християнської моралі”;

- розробка та видання методичних посібників, рекомендацій, матеріалів для практичних працівників з патріотичного виховання підростаючого покоління;

- створення оперативної системи підвищення професійної кваліфікації вчителів і вихователів з проблеми патріотичного виховання на базі обласних інститутів післядипломної освіти;

- створення на базі кращих навчальних закладів експериментальних майданчиків для опрацювання інновацій патріотичного виховання;

- взаємодія АПН України та її підрозділів із засобами масової інформації з метою висвітлення проблем та кращого досвіду патріотичного виховання дітей і молоді;

- організація і забезпечення психолого-педагогічного всеобучу батьків з метою підвищення рівня патріотичної вихованості дітей в родині;

- вивчення та узагальнення світового педагогічного досвіду патріотичного виховання особистості, адаптація і поширення його в навчальних закладах України.

Література

1. Ващенко Г. Виховний ідеал. – Полтава, 1994. – С.102.
2. Драгоманов М.П. Чудернацькі думки про українську національну справу. Вибране. – К., 1991. – С. 483.
3. Коляда І., Кордун О., Максимова С., Омельченко І. Основи держави і права України. – К.: Хрещатик, 1994. - С. 18.
4. Кремінь В. Філософія національної ідеї. Людина. Освіта. Соціум. – К.: Грамота, 2007. – 576 с.
5. Колесник О.П. Українська національна ідея і доля України, ВО „Свобода”. Волинь, Луцьк. - 18 грудня 2006 року.
6. Мосейчук В. Де ключ до поступу? // Персонал Плюс. - № 40 (243).- 13-23 жовтня, 2007.
7. Полунєєв Ю. Українська школа політичних студій. – К., 2006.
8. Постовий. Про концепцію національної ідеї та механізми її впровадження. Педагогіка і психологія.// Вісник АПН України. - №1 (46). - 2005. - С. 21.
9. Римаренко Ю.І. Національний розвій України. – К., 1995. - С. 42.
10. Тимошенко Ю.В. Нова національна ідея на День народження України. // Українська правда. – 2007. - 22 серпня.
11. Толочко П. Имеет ли Украина национальную идею? // Киевские ведомости. – 1995. – 18 окт.
12. Шевченко Т. Г. І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні й не в Україні моє дружнєє посланіє / Кобзар. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2003. – С.144-147.

ЗМІСТ

Вступ.....	3
I. Варіанти української національної ідеї.....	4
II. Сутність та мотиваційні засади української національної ідеї в умовах розвитку демократичної державності.....	7
III. Взаємовідповідність національної ідеї та національного ідеалу...	15
IV. Особливості патріотичного виховання дітей та учнівської молоді в сучасних умовах.....	16
V. Патріотизм як суспільна та індивідуальна цінність, компонент структури особистості.....	17
VI. Основні тенденції та зміст патріотичного виховання особистості.....	21
VII. Мета й завдання патріотичного завдання особистості.....	29
VIII. Основні підходи до виховання громадянина-патріота.....	30
IX. Принципи патріотичного виховання.....	31
X. Методи, засоби і форми патріотичного виховання.....	32
XI. Інститути, що забезпечують патріотичне виховання.....	35
XII. Науково-методичне забезпечення процесу патріотичного виховання.....	36
Література.....	38

Видання підготовлено до друку та віддруковано
редакційно-видавничим відділом ЧОІПОПП
Зам. № 905 Тираж 100 пр.
18003, Черкаси, вул. Бидгощська, 38/1